

הספרות הפולנית מול השואה

יורם ברונובסקי

גם במבט כולל, ממעוף הציפור כביכול, בלי השוואה מפורטת עם ספרויות אחרות – השוואה שבכל מקרה היא מעבר לכוחו של יחיד, כמדומה – אפשר לקבוע שאין עוד ספרות העסוקה במידה כה רבה בימי השואה, על כל הכרוך בהם, כמו הספרות הפולנית. ביצירה של כל סופר או משורר שאפשר להעלות על הדעת, משנת 1941 לפחות ועד חודש יוני שנת 1999, כאשר הופיע הרומן של הסופר הגולה וולדימיז' אודוויבסקי "אוקסנה", אין סופר אחד, ואולי אפילו יצירה אחת, בכל סוגה אפשרית, שאין בה עיסוק כלשהו, בקנה מידה גדול או למצער בשוליים, בשואה. אפשר לומר, בהכללה גדולה אך סבירה, שכל הספרות הפולנית הבתרה-מלחמתית היא ספרות שואה.

מובן שלא כל היצירות עוסקות בשואת היהודים בלבד, אך שואה זו מופיעה תמיד - על פי רוב במרכז ורק לעתים נדירות בשולי העלילה. יצירות רבות, דוגמת הרומן החדש "אוקסנה", משלבות את תיאור הזוועות הגרמניות עם זוועות המשטר הקומוניסטי, ופה ושם אף יש בו נימות של איבה כלפי היהודים. אכן, מזה זמן מה זהו מוטיב חוזר, שילוב ה"שואות הפולניות": הגרמנית והסטליניסטית. ובכל זאת שואת היהודים נוכחת תמיד.

גם סופרים ששהו מחוץ לפולין בימי מלחמת העולם, והם רבים, חזרו לעסוק ביצירה כלשהי שלהם בימי השואה, אם כי לעתים רחוקות יותר בשואת היהודים. וכך הסופר המהולל ביותר של העשורים האחרונים, ויטולד גומברוביץ', שהמלחמה עברה עליו בארגנטינה, מצא הכרח, כביכול, לכתוב "רומן שואה", או רומן המתרחש בימי המלחמה, והוא הרומן "פורנוגרפיה" (1960), שאמנם חורבן היהודים אינו מוזכר בו במישרין.

במסגרת סקירה קצרה זו לא יהיה אפשר, כמובן, להציג את התמונה המלאה של השתקפות השואה בספרות הפולנית, אלא לכל היותר להצביע על כמה יצירות יסוד. באורח כללי חלה ודאי התפתחות בתפיסה של השואה בספרות הזאת, ועל כיוון חשוב אחד – של שזירה הולכת ומתעצמת של ההשמדה הנאצית במיני השמדה אחרים, ובייחוד הסטליניסטית – כבר הצבעתי. סקירה התפתחותית מלאה תצריך ספר עב כרס כשלעצמו, ואמנם כבר נעשו בתחום הזה עבודות לא מעטות.

אבל לפני אזכור יצירות היסוד הללו שבחרתי במידה של אקראיות צריך לציין קבוצה לא קטנה של סופרים יהודים כותבי פולנית, שהרבה מיצירתם מוקדש לשואה וספיחיה. הייתי מונה ארבעה יהודים שהשואה היא במרכז, ולעתים הנושא היחיד, של יצירתם: אדולף רודניצקי (1912 - 1993), מחשובי הסופרים בפולין שלאחר מלחמת העולם, שרוב יצירתו הוא בבחינת קינה על העם היהודי שנהרג, אך העסיקוהו גם נושאים אחרים מחייה של פולין.

רודניצקי קיבץ את סיפורי השואה שלו בקובץ "ים החיים וים המוות" (1952), אבל הוא חוזר לתמטיקה של השואה שוב ושוב, בכל יצירותיו.

ענה אזכיר שלושה סופרים יהודים הכותבים פולנית, החיים ויוצרים כיום; אחת מהן, אולי המעולה והמעודנת מכולם, היא ישראלית. כוונתי לאידה פינק, הכותבת פולנית בארץ, וספריה זוכים להצלחה בפולין ובתרגומים בעולם כולו. ביניהם אציין את קובץ הסיפורים "פיסת זמן" ו"הגן המפליג למרחקים" והרומן "מסע". השואה של אידה פינק היא בהחלט שואה פרטית, הכתיבה לירית ומאופקת, ועל כן מפעימה כפליים.

השניים האחרים שונים בכתיבתם על השואה: כוונתי להנריק גרינברג, היושב בארצות הברית, והוא מחברם של ספרים רבים דוגמת "מלחמת היהודים" ו"ניצחון", שהאחרון ביניהם הוא "דרוהוביץ, דרוהוביץ", סיפור חייה ומותה של העיר המפורסמת כעירו של ברונו שולץ, הסופר היהודי-פולני הגדול שנרצח בגטו של העיר, ובתודעה הכללית הוא מקושר לשואה, אף שלא כתב עליה דבר, אלא אם כן היה זה הרומן האבוד "משיח" שלפי השמועה עסק בכתיבתו בימיו האחרונים.

הסופרת השנייה הראויה לציון היא חנה קראל, עיתונאית רבת פעלים, שהחלה את כתיבתה הספרותית ברומן - ריאיון בשם "להקדים את אלוהים", סיפורו של אחד מאחרוני הלוחמים החיים של מרד גטו ורשה, הרופא הלודז'אי מארק אדלמן. מאז הספר הזה פרסמה קראל כמה וכמה קובצי סיפורים, העוקבים אחרי שורדי השואה במאבקייהם עם סיוטי העבר. בשנים האחרונות הופיעו קבצים כמו "הוכחות לקיום" ו"ריקוד בחתונה זרה".

יהודים רבים נוספים כתבו ספרי זיכרון מן השואה שלעתים קרובות הם יצירות ספרותיות רבות ערך. ביניהם אציין שני חיבורים של שני חוקרי ספרות נודעים. המבקר והסופר המנוח סנדאואר פרסם זיכרונות מימי המלחמה בשם "רשימות מן העיר המתה", ולאחרונה פרסם חוקר ספרות חשוב אחר, מיכאל גלובינסקי, את הספר "עונות שחורות", מן המצמררות שבאוטוביוגרפיות של ימי המלחמה. בשתי היצירות הללו הכתיבה המיוחדת מפקיעה את היצירה מתחום הספרות התיעודית בלבד, והופכת את קריאתן לחוויה ספרותית.

אך ראוי לשוב אל שנת 1941, זו שבה כתב הסופר יז'י אנדז'ייבסקי את הסיפור "לפני בית המשפט", שייתכן שהוא הסיפור הראשון שעלילתו מתחוללת במסגרת האירועים השוטפים, אף שהדילמה המוסרית של בגידה, הסגרת חבר לידי הנאצים, מתקשרת אל הכתיבה המוסרנית של הסופר הקתולי שהחל את דרכו לפני המלחמה. גם הסיפור השני, משנת 1942, ששמו "המסדר" (APEL) הוא בבחינת יצירה המתחילה ז'אנר, והוא ז'אנר רישום העדות מפי אסירים פולנים שנמלטו מאושוויץ ומספרים על זוועות המחנה.

היצירה הבאה שכדאי להזכירה היא "מדליונים", קובץ של סיפורים קצרים שהופיעו בשנת 1946, פרי עטה של הסופרת זופיה נלקובסקה, שהחלה את דרכה שנים רבות לפני המלחמה, וכתבה שורה של רומנים על נושאים נשיים מקובלים. דווקא על רקע יצירתה

הקודמת בולט הייחוד הסגנוני של סיפורי ה"מדליונים", סיפורים הכתובים בחסכנות, ולעתים נדמים ביובשנותם המכוונת לכתבות עיתונאיות.

הסופרת צירפה לספרה מוטו שנעשה אחר כך לסיסמה של גישה מסוימת לשואה, ובייחוד לרוצחים: "היו אלה בני אדם שזימנו גורל זה לבני אדם". כלומר לא שטניותם של הרוצחים היא המרתקת את המחברת אלא דווקא היותם בני אדם, המסוגלים לרוע הקיצוני. בסיפור-מדליון הראשון, "פרופסור שפאנר", אפשר לחפש את מקור השמועה על ייצור סבון משומן של גופות האסירים, שבסיפור אין ציון להיותם יהודים דווקא. לימים התברר, שהשמועה אינה נכונה, ולא ייצרו סבון משומן האסירים. כך או כך, לסיפורי זוועה "שקטים" אלה אופי תיעודי, והם שעונים בוודאי גם כן על דיווחים ממחנות הריכוז.

סגנון קשוח, יובשני וכמו עובדתי, מציין גם את סיפורי המחנה רבי ההשפעה של טדיאוש בורובסקי, שהתאבדו ביולי 1951, כשהוא בשיא הצלחתו, הייתה ציון דרך בתרבותה של פולין שלאחר המלחמה. בורובסקי פרסם שלושה קבצים של סיפורי מחנה, מן העזים שנכתבו בכלל. הקובץ הראשון היה "הפרידה ממריה" (1948). סיפוריו עוררו זוועה ותדהמה בסגנונם הישיר, הבוטה, הקליני.

נדמה שהוא למד לא מעט מאמנות הכתיבה של המינגווי, אם גם חומריו היו שונים בתכלית השינוי מעלילות הציד וההרפתקה של הסופר האמריקאי. בורובסקי מציג את המחנה, את האסירים ואת הסוהרים כאחד, כחברה אנושית רגילה, הפועלת עם זאת בתנאים קיצוניים. שוב, מובן שבורובסקי, שהיה עצמו אסיר באושוויץ, גם כותב בשם הגיבור בגוף ראשון הקרוי בשמו "טדיאוש", כותב על מחנה ריכוז לפולנים, אך שהדי השמדת היהודים, הד מחנה המוות, מגיעים אל מה שהוא רק מחנה ריכוז. לקובץ הראשון נוסף הקובץ "עולם אבן" (1951). מתוך שני הקבצים הללו הופיעו בעולם מבחרים תחת הכותרת המצמררת, המוסרת בנימתה השקטה והמנומסת את סגנונו של בורובסקי, של אחד הסיפורים: "בבקשה כאן אל הגז, גבירותי ורבותי".

אפשר להמשיך כאן בציון יצירות מלחמה ושואה של מיטב סופרי פולין – לציין למשל סיפור של סופר קלאסיציסטי, הרחוק מן היום יום, כמו יאן פאראנובסקי, בשם "טרבלינקה עיר המרחצאות" או סיפור כמו "איקרוס" של אפיקן אסתטציסטי דוגמת ירוסלב איווישקביץ' – ולסקירה כזאת לא יהיה קץ.

אך ראוי בהחלט לציין את יחסה אל השואה של השירה הפולנית, שכן השירה היא הסוגה המטופחת, הסוגה הלאומית אפשר לומר, של הספרות הפולנית.

שוב, קשה לחשוב על משורר, בין אם מרכזי ובין אם שולי, או מינורי, שלא התייחס לשואה ולרצח היהודים, במשך מחצית המאה האחרונה. אסתפק כאן בהדגמות מתוך שירתם של משוררים שזכו לתהילה בעולם, ובראשם שני חתני פרס נובל, צ'סלב מילוש וויסלבה שימבורסקה, וממילא גם לתרגומים רבים בעולם, והם גם בהישג ידו של הקורא העברי.

למילוש מעמד מיוחד כמשורר שהגיב תגובה עזה וייחודית על שואת היהודים, ובייחוד על אירועי גטו ורשה. בתקופת השיא של הגטו, שהיא גם תקופת השיא בתולדות ההשמדה, חי מילוש בוורשה; בצד הארי, כמובן. אז כתב את שירו המפורסם ביותר מאז ועד היום, השיר "קמפו די פיורי" שנכתב בימי חג המולד של שנת 1943. השיר מבוסס על כך שבכיכר הוורשאית הקרובה לגטו, כיכר קראשינסקי, עמדה בימים ההם קרוסלה, סחרחרת, שבה השתעשעו הילדים הוורשאים – ילדים אריים, כמובן – בזמן שכמה מטרים מהם בודדו, הורעבו ועונו יהודים. סתירה זו, סתירת בדידותו של ההולך למות מול שגרת היום - יום והשעשועים, היא שמעניקה לשיר את הפתוס שלו.

תגובה שירית אחרת של מילוש על אימי השואה היא השיר "נוצרי מסכן מתבונן בגטו" (מתוך סדרה שכולה ניסיון התמודדות עם אימי המלחמה הגרמנית, שנכתבה גם היא בוורשה בשנים 1943/4). בשיר הזה נראה המשורר כמפרש את ההשמדה היהודית במונחים דתיים. המשורר הנוצרי, "יהודי של הברית החדשה", מוצא את עצמו "בין העוזרים למוות" מעצם היותם של אלה "בני הערלים".

ויסלבה שימבורסקה כותבת שירים שנונה ורומזנית, ששיריה הם לעתים רחוקות "על נושא", או אפילו על הנושא המוצהר כביכול בכותרת. שירים רבים רומזים בדרך כזאת או אחרת על הזוועה הנאצית, אבל תמיד בדרך לא צפויה משהו. שיר אופייני כזה הוא "תצלומי הראשון של היטלר", שלכאורה הוא תיאורו של "תינוק חמוד", של היטלר מן הימים שבהם "יבבת הכלבים ופעמי הגורל אינם נשמעים". האם זהו שיר שואה? לא קל להגדיר אותו כך, אבל אולי אי אפשר אחרת.

כאמור, ספק אם יש משורר פולני כלשהו שלא התעמת ביצירתו, בחלקה או אף בכולה, עם אימי השואה. מבין הרבים אי אפשר שלא להזכיר שלושה נוספים שהשואה העסיקה אותם ביותר. המשורר האחד הוא יז'י פיצובסקי, הידוע כחוקר הביוגרפיה ואספן האיגרות של ברונו שולץ. פיצובסקי הקדיש לשואת היהודים שירים רבים, החל מן "המכתב למארק שאגאל" משנות ה-60 ועד "הקריאה באפר" מלפני שנתיים. אמפתיה חזקה לגורל היהודי מציינת את השירים הללו, שכוחם מתעצם עם חלוף הזמן.

טדיאוש רוז'ביץ' הוא מחדש השירה הפולנית שלאחר המלחמה, וזוועות התקופה עומדות במרכז יצירתו השירית והדרמטית, אולי בייחוד בשנים האחרונות.

זה לא כבר פרסם רוז'ביץ' שיר פובליציסטי, מסוג שכבר ניסה כמוהו בעבר, והשיר ההצהרתי האחרון הזה קרוי "זהב היהודים". הוא מתייחס, במישרין, לפרשת הכספים היהודיים בבנקים השווייצריים, ובעקיפין ליחסי היהודים והגויים בכללם.

ולבסוף משורר צעיר יחסית, ההולך וקונה לו שם, והוא אסתטיקן מופלג, שבשירתו אין כמעט צד פובליציסטי. כוונתי לאדם זאגייבסקי, החי כבר שנים בפריס. גם בשירתו של משורר "לא מגויס" מובהק זה מופיעים מוטיבים שואתיים, ולא רק בשיר הישיר, אם גם האירוני, "תוך

צפייה בסרט שואה בחדר מלון אמריקאי", אלא גם בשירים עקיפים יותר כמו זה העוסק בדמותה של סימון וייל, הוגת הדעות היהודיה-צרפתייה. ב"סימון וייל מתבוננת במורד עמק - הרון" עובר, בסמוי וכמו בחשאי, מוטיב הטרגדיה היהודית. כאמור, אלה יצירות שלא קל להגדירן כיצירות על נושא השואה (או על "נושא" בכלל), אבל הן כאלה בדרכים אחרות, מעודנות יותר.

כאמור, אין חלקה בספרות הפולנית שאין בה עיסוק בשואה, בפן זה או אחר שלה. לא נגעתי כאן במחזאות שהרבתה להידרש לתמטיקה מלחמתית, וגם לא בסוגות ספרויות אחרות. כאמור, לא הייתה כל כוונה, או יכולת, של מיצוי. אבל די בהתבוננות שטחית שכזאת על הפרוזה ועל השירה של חצי המאה האחרונה כדי לאשר את התחושה שהספרות בשפה הפולנית, על שני פלגיה העיקריים – ספרות המדינה הפולנית וספרות הגולה או הגולות השונות – רוויה יותר מכל ספרות אחרת בתמטיקה הקשורה במלחמת העולם השנייה בכלל, ובשואת היהודים בפרט.

מקור: בשביל הזיכרון, 34, 1999, ע"מ 42 - 46.